

Svetozar Koljević

OKO ZA OKO - OKO ZA ZUB

Da li pesma, na svojim vrhuncima, doista mora da "propoje od užasa"? Da li su najveće surovosti istorije i ljudske prirode neminovno i najveći životni i moralni izazovi? Kako inače objasniti imaginativne domete Homerove epike, Šekspirovih tragedija, Tolstojevog *Rata i mira* - odnosno, kod nas, našeg junačkog epa, Njegoša, Andrića? U pretkovoskim i kosovskim pesmama, kao i u brojnim drugim "pjesmama najstarijih vremena", tragički kult poraza preobražava istorijske surovosti u moralno zaveštanje. U pesmama o Marku, ili bar onim gde se on pojavljuje na megdanu, komičko razobličenje tuđinske sile i obesti tka raskošne šare isto tako duboke moralne zanimljivosti kao što je Čaplinova slika Hitlera u *Velikom diktatoru*. Pored toga u ovim epskim pejzažima, tragičkim kao i komičkim, istorija često lebdi, bar u ponekoj značajnoj pojedinosti, u zagonetnim maglinama narodnih verovanja i drevnih legendi najrazličitijeg porekla. S druge strane, u ponajboljim "pjesmama novijih vremena" surovosti istorije se imaginativno rastaču koliko u slici kolektivnog "vojevanja za slobodu" toliko i u slici zuluma i obesti koji to "vojevanje" čine više neminovnošću nego slobodnim izborom. "Raja", ukratko, ustaje "ko iz zemlje trava."¹

Međutim, u mnogim "pjesmama junačkim srednjih vremena" naročito u onim pejzažima u kojima se hajduci i uskoci javljaju kao individualni proizvođači naše heroike, doista se ponekad postavlja pitanje da li epsko pesništvo živi od duhovnog divljaštva koje podrazumeva da je ubijanje ljudi u svrhe otimačine herojski moralni čin, odnosno nepresušni izvor umetničke rasonode i pouke. I doista, kao što savremeni oblici politike u literaturi često predstavljaju najdublje oblike duhovne srodnosti s onim čemu se deklarativno suprotstavljaju, tako se u hajdučkim i uskočkim pesmama ponekad čini da najteži oblik danku u ropstvu nije bio čak ni danak u krvi nego u duhu, u onim trenucima kad žrtva do kraja poprima, ili pak u surovosti i prevazilazi, moralnu logiku svoga dželata. Stoga pitanje promašenih i uspehlih epskih pesama i trenutaka u ovom području nije samo problem literarne analize i estetske procene, nego i pitanje šta istorijsko zlo može da ponudi umetnosti reči.

Živopisnost, zanimljivost, užas, slikovitost - bez svake sumnje. Ali i nešto od onoga što bi se moglo nazvati "moralnim ludilom" (*moral insanity*), odnosno, u vremenima u kojima je jeres dobila negdašnji oreol dogme - d o g m a t i z m o m kao šemom sveta koja počiva na nesvesnim, apsolutnim koliko i apсурdnim moralnim simetrijama. Uz sve dužno poštovanje prema hajdučiji kao zulumu rođenom iz zuluma, u čemu je razlika iz-

¹ "Početak bune protiv dahija", Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, IV, br. 24, priredio Vladan Nedić, Beograd, 1976, stih 569. Svi navodi iz Vukovih zbirki naših narodnih pesama dati su prema ovom izdanju, u daljem tekstu SNP.

među Bećiraginice koja udara klince pod nokte Malom Radojici i Malog Radojice koji udara klince pod nokte Bećiraginicu? Da li u tome što će Radojica, kad ispliva i "iziđe na brijegu mora", da klikne svoje "bjele sitne zube", sedne, prekrsti noge i "povadi dvadeset klinaca",² dok će se Bećiraginica ipak pokazati slabija kao junak:

"Dok je pola klina udario,
I dušu je, kučka, ispustila."³

Nije, naime, lako reći kakvo je moralno načelo ovde u pitanju: "oko za oko" ili možda pre "oko za zub"? I zar nije u duboko analognom smislu zanimljiva i pesma "Paša Podgorica i Đuro čoban-baša"? Kad paša, naime, otme nevestu Đurinog brata Vatric Stjepana, a Đuro ubije Ibru delibašu koji je hteo njega da ubije, te kad Đuro dovede živog Pašu Podgoricu, čini se kao da se Stjepan bar isto toliko, a možda donekle i na sličan način, obradovao paši, kao što bi se i paša, da ga junačka sreća nije izdala, obradovao Stjepanovoj ženi:

Kad on viđe pašu Podgoricu,
Proreza mu zelenu dolamu.
Pa ga uzja kako i paripa.⁴

U znaku istog moralnog načela - "oko za oko", a po mogućnosti i "oko za zub" - u pesmi "Mladi Marjan i Arnaut-Osman" posmatramo dva veoma slična mlada junaka, dvojicu kavgadžija, koji nastoje da izazovu sukob dok se Senjani i Turci mire i zajedno piju vino. Razlika je jedino u tome što mladi Marjan uspeva da preduhitri Arnaut-Osmana ("od jednoga dva komata gradi"),⁵ kao, uostalom i sve druge Turke: "od trideset šezdeset zgradio."⁶ Kao da se u ovoj pesmi mogućnost ljudskog opstanka u suočenju sa istorijskim zlom zapravo svodi na mogućnost bržeg, ali u osnovi istog noža. Ili pak, kao u pesmi "Od Horvata Mato", na sporiju ali dostižniju lomaču. Kad vezir, naime, zarobi Matu, on će ga pustiti da ode po otkup, ali će zadržati njegovog pobratima kao taoca - da bi ga, pre nego što Mato i stigne da donese otkup, lepo spalio na lomači:

Dobar tumbas vatre načiniše...
Na vatri ga jadna sagoreše.⁷

Ali šta Mato, i pesma u slici njegovog čudsnog poduhvata sa orahovom lađom koja se pojavljuje tako da izgleda da "sjaji more od zapada," suprotstavlja tom vezirskom zverstvu?

Ono isto što je vezir imao da ponudi njegovom pobratimu; kad Mato uhvati vezira:
Dobar tumbas vatre načiniše
I na vatri njega sagoreše.⁸

² "Mali Radoica", SNP, III, br. 50, stihovi 107, 109, 111-12.

³ Isto, stihovi 137-8.

⁴ "Paša Podgorica i Đuro čoban-baša", SNP, III, br. 17, stihovi 160-3.

⁵ "Mladi Marjan i Arnaut-Osman", SNP, III, br. 29, stih 142.

⁶ Isto, stih 146.

⁷ "Od Horvata Mato", SNP, III, br. 48, stihovi 110, 113.

⁸ Isto, stihovi 185-6.

Primer je izuzetan samo po tome što je apsolutna moralna ravnoteža u njemu uspostavljena čak i bukvalno na verbalnom nivou: žrtva doslovno govori jezikom svog dželata, iako donekle u delegatskom sistemu, tj. preko svoga pobratima. No ako je u istoriji i moguće silovati ljudski jezik na ovaj način, u poeziji se to ne može zbivati. Jer jezik, kao "postojbina i utočište lepote i smisla",⁹ instiktivno raskrinkava ono što je s lepotom i smislom nepomirljivo.

I zar se nešto analogno ne dešava i kad se ta apsolutna moralna simetrija proširi sa ljudskog na animalni svet? Kada, recimo, Komnen barjaktar, jedan od najvećih epskih junaka u ovom pejzažu, uputi ona "dva kasapa mlada" da, u didaktičke svrhe, uhvate jednog nestašnog jarca:

" Ne kolj'te ga, no živa oder'te,
Pa puštite opet među ovce."¹⁰

I dok jarca "vređa vuna od ovaca", dok se on tako divno "krivi" da se "do Boga čuje"¹¹, da li je moguće i zamisliti živopisniju ilustraciju "grdnih muka" u Turaka, egzemplum koji bi bio moralno dostojniji onoga što se zapravo u njemu ovaploćuje? No maštu narodnog pevača u ovom području ne treba podcenjivati, a možda ni mogućnosti paralela između humanog i animalnog sveta. U analognom egzemplumu u pesmi "Senjanin Tadija", pored jarca, suočavamo se i sa ovnom devetakom, koji zajedničkim snagama treba da nagoveste mogućnosti hajdučke sudbine na turskim mukama:

Oba živa oderao brava,
Pa ih pusti u jelovo granje.
Grana dirne, stoji dreka jarca,
Ovan ćuti, ne pušta avaza.¹²

Šta su jadni jarci bogu zgrešili da ih žive deru u svrhe didaktičkih ilustracija? I zar bi čovek doista morao biti poput ovna da bude junak na mukama? I da li pesma uopšte i želi tako nešto da kaže i da li se išta zapravo krije u njenim drugim usnulim metaforama - kao što je, recimo, ona slika hajduka koji spavaju:

Pospalo je kako i poklano.¹³

Zar mi zapravo i inače, u najobičnijem govoru, ne kažemo da neko "spava kao zaklan"? I da li to možda nešto i o nama govori? I zar se taj opšti moralni *catch-as-catch-can* naše istorije, a delimično i poezije, još neposrednije ne ogleda u slikama onih okršaja u kojima više ni brat brata ne poznaje - kao na primer u raspletu jedne od najdužih epskih tvorevina Vukove treće knjige:

Sm'ješaše se Turci i kauri,
Stade fuka krstaša barjaka,
Stade crne zemlje tutnjevina;
Ni brat brata poznat ' ne mogaše,

⁹ Boris Pasternak, *Doktor Živago*, u prevodu Olge Vlatković, Beograd, 1966, II, XIV, 8, str. 219.

¹⁰ "Ženidba Iva Senjanina", SNP, III, br. 26, stihovi 120-1.

¹¹ Isto, stihovi 127-8.

¹² "Senjanin Tadija", SNP, III, br. 39, stihovi 25-8

¹³ Isto, stih 108.

Kamo li će Turčin kaurina!
Neki veli: "Jao moja majko!"
Neki veli: "Prifati me, družo!"
Neki družo uz dolinu struže.
A šta ću ti duljit' lakrdiju?¹⁴

Da nije ovo možda suma jedne strane naše istorije i jedne strane naše epske svesti o njoj - bez obzira, ili možda upravo zato, što se ne nudi kao "lakrdija" nego kao junačka poezija?

Razume se, svi ovi stihovi - hteli to oni ili ne - podrazumevaju i određenu filozofiju života i smrti, jedan oblik apsurdnog moralnog i nacionalnog samopouzdanja koji se isto tako raskošno ogleda, i raskrinkava, u trenucima zloradog likovanja čak i u znatno boljim pesmama, čak i kod najvećih pevača. Zar nije u tom pogledu karakteristično kako dijete Grujica likuje nad pogubljenim Huseinom slugom u poznatoj Podrugovićevoj pesmi "Novak i Radivoj prodaju Gruicu."

Osta Huso nogom kopajući,
Ode Grujo brdom pjevajući.¹⁵

I zar isto to epsko osećanje - s dodatnom pikanterijom ucveljene ljube - ne trijumfuje i u raspletu Podrugovićeve antologijske pesme "Marko Kraljević i Filip Madžarin":

Pa otide drumom pjevajući,
Osta Vilip nogom kopajući,
A ljuba mu mlada kukajući.¹⁶

Štaviše, kao da je ta slika toliko prirasla za jezik i srce našeg najvećeg pevača da je on ponavlja i u "Ženidbi Iva Golotrba":

Pa on ode lugom pjevajući,
Osta Mujo nogom kopajući.¹⁷

Ako u ovim primerima "ekonomičnost" - kao često isticana osobina našeg epskog pesničkog izraza¹⁸- graniči s lapidarnošću formule kao "grupe reči koja se redovno koristi da bi pod istim metričkim uslovima izrazila datu suštinsku ideju",¹⁹ onda ipak treba dodati da je Podrugović katkad umeo da nađe i drugačija verbalna razrešenja analognog problema. Zar nije, recimo, tonski i emotivno, gotovo istovetan rasplet njegove pesme "Ženidba Ivana Rišjanina", iako je odeven u sasvim različito verbalno ruho - jer šta se drugo zapravo dešava i kad "naš" Oblačić Rade stigne "njihovoga" Novljanina Aliju:

¹⁴ "Svatovi Nuka Novljanina", SNP, III, br. 33, stihovi 524-32.

¹⁵ SNP, III, br. 2, stihovi 186-7.

¹⁶ SNP, II, br. 59, stihovi 192-4.

¹⁷ SNP, III, br. 18, stihovi 240-1.

¹⁸ Problem "ekonomičnosti"- da li pevač koristi jednu ili više formula da bi izrazio istu ideju - drevno je pitanje homeristike. U vezi s "jugoslovenskim usmenim stilom" raspravlja ga, između ostalih, i Albert Lord. Videti "Epski pevač", *Narodna književnost*, priredio Vladan Nedić, Beograd, 1966, str. 380-1.

¹⁹ M. Parry, "Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making. I: Homer and Homeric Style", *Harvard Studies in Classical Philology*, XLI (1930), p. 80.

Udari ga po desnom ramenu,
Na lijevoj sisi rastavi ga.²⁰

No nije Tešan Podrugović, dakako, imao monopol na ovu vrstu raspleta u hajdučkim i uskočkim pesmama. U jednoj pesmi nepoznatog pevača Janković Stojan ide i korak dalje: u dilemi između mentalne i fizičke surovosti, on prenebregava savet Ilije Smiljanića da pusti poraženog Budalinu Tala da ide u svoj Orašac i da se "vali" kako se "oženio". Umesto toga, on ga hvata "za vrat do ramena":

Pa udari šnjime o kaldrmu:
Stade praska u Talu koščina,
Kano plota od sedam godina.²¹

Najzad, u istom je znaku možda još živopisnijeg fizičkog trijumfa i likovanje Janka od Kotara nad Mujinim Alilom:

Udari ga po bijelu licu,
Ods'ječe mu lice do vilice,
SINUŠE mu zubi do resice.²²

U svim ovim slikama, dakako, ima, da se poslužimo Vukovim rečima, "više istorije nego poezije."²³ Ali za Vuka je to, prirodno, bilo negativno određenje; međutim, nije bez svoje ironije što bi se i "pozitivna" kritičko-teorijska terminologija često mogla isto tako primeniti i na ove slike kao i na krajnje domete naše narodne junačke poezije. Zar se ne bi i za sve ove slike moglo reći da se doista odlikuju "razgovetnošću i jasnoćom", osobinama u kojima je Grim video osnovne estetske kvalitete našeg epskog izraza?²⁴ Zar one ne svedoče, još više od trenutaka velikog tragičkog poleta, o "realističkom osjećanju epskog pjesnika"?²⁵ Njihova "sugestivnost" je, valjda, isto tako nesumnjiva,²⁶ a ko zna u kakvom bi se sve smislu moglo reći da su one "najviša manifestacija naše narodne duše"!²⁷ A šta zapravo znači to što je osnovna kritičko-teorijska terminologija podjedanako, a kat-

²⁰ SNP, III, br. 34, stihovi 257-8.

²¹ "Dva Kurtića i Boičić Alil", SNP, III, br. 35, stihovi 229-31.

²² "Janko od Kotara i Mujin Alil", SNP, III, br. 20, stihovi 253-5.

²³ U belešci uz pesmu "Ivan Nikolin" Vuk kaže: "Ovo je sve istinska istina; a i u ostalijem Crnogorskim pjesmama više je istorije, nego poezije." Videti SNP, IV, str. 98.

²⁴ U svome prikazu Vukove treće knjige naših narodnih pesama tzv. "lajpciškog" izdanja Grim kaže: "Nemačke narodne pesme imaju u svojoj formi nečeg sirovog, što je svojstveno prostim narodnim dijalektima, a u sadržaju, pak, nečeg nezgrapnog, i praznina, što postaje jasno kad pomislimo otkada su sve civilizovani ljudi oterali iz svoga kruga takve predmete i predstave. Međutim, srpske pesme su ispevane čistim, plemenitim jezikom, bez praznina u pripovedanju, razgovetne i jasne od početka do kraja." "Narodne srpske pjesme (III, 1823)", u prevodu Miljana Mojaševića, *Ka poetici narodnog pesništva - Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*, priredio Svetozar Koljević, Beograd, 1982, str. 117.

²⁵ S. Nazečić, "Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma", *Narodna književnost*, priredio V. Nedić, str. 267.

²⁶ Razmatrajući "estetičke vrednosti" naše narodne poezije B. Lazarević ističe da "naročito treba naglasiti njihovu sugestivnost" ("Narodna pesma", *Narodna književnost*, priredio V. Nedić, str. 166).

²⁷ Isto, str. 152.

kad i očiglednije, primenljiva na krah kao i na trijumf našeg epskog pesničkog iskaza? Možda pre svega da ova vrsta poezije ne trpi perversije: njena umetnička snaga neposredno proizilazi iz jedinstvenog moralnog osećanja sveta i dostojanstva ljudskog življenja. Ona može istorijske poraze pretvarati u umetničke pobede; ona može čak i prag istorijske pobede preobražavati u bogate vizije u kojima svekolika prošlost nalazi svoje osmišljenje u sadašnjosti. Ali ona ne može preživeti krah moralne imaginacije - ne zato što je herojsko doba civilizacijski inferiorno onom što posle njega dolazi, nego upravo zato što su njegovi duhovni obzori tako čvrsti i jasni.

Stoga bi bilo sasvim naivno danas objašnjavati i "opravdavati" ovaj aspekt našeg epskog pejzaža surovim istorijskim prilikama u kojima je ono nastalo, odnosno našom savremenom civilizacijskom superiornošću. Možda se ta vrsta bezazlenosti mogla razumeti kod Getea, s obzirom na civilizacijske vizure i očekivanja njegove epohe, kao i s obzirom na njegove poodmakle godine, u kojima je on objašnjavao Ekermanu da se ni iz "staronemačkog tmurnog doba" ne bi moglo iscediti ništa više nego "što bismo dobili iz srpskih pesama i iz sličnog varvarskog pesništva", jer čoveka "dovoljno natmure njegove sopstvene strasti i kobi a da bi mu bilo potrebno da mračno raspoloženje izaziva još i tminama neke varvarske drevnosti".²⁸ Ali od Getea nas deli svekolika istorija devetnaestoga i dvadesetoga veka - uključujući i najmasovnija klanja i najveće brutalnosti koje su zapamćene, pa čak i konc-logore s duplim knjigovodstvom. Ako se poneko i danas, u nuklearnoj eri, oseća civilizacijski tako samopouzdan da može vedro da gleda u ružičaste perspektive našeg sveta, onda su ta zrenja možda više poželjna nego što objašnjavaju ono što pamtimo i gledamo. U strogo književnom smislu, međutim, "varvarska" naličja našeg epskog pejzaža značajna su pre svega po svetlosti koju bacaju na ono što je u tom pejzažu umetnički nedostižno. A to će reći pre svega na veliku tragiku najboljih hajdučkih i uskočkih pesama, na slike uskoka koji, kao Senjanin Ivo u pesmi o njegovoj smrti, beži pred poterom kojoj se ne može pobeći; na uhvaćenog hajduka koji, kao stari Vujadin, proklinje oči koje su ga "na zlo navodile"; ili pak na Starinu Novaka koji je kadar "stići i uteći", ne samo fizički nego i duhovno, jer zna šta ga je odvelo da se potuca "po hajduci, po lošu zanatu". Ali pri tom ne treba možda zaboraviti ni našu trajnu zahvalnost Vuku koji nije bio tek jedan od estetskih književnih fariseja nego i očevidac herojskog doba koji je znao sve ono o njegovoj prirodi što samo veliki mudrac može da zna i vidi. Zato je možda i njegov strogi izbor našeg junačkog narodnog pesništva tako antropološki zreo - jer on zapravo i nije toliko antologijski ekskluzivan da ne bi bio i reprezentativan.

²⁸ Johan Peter Ekerman, *Razgovori sa Geteom*, u prevodu Vere Stojić, II deo, Beograd, 1970, str. 224 (3. X 1828).